

ציון

העורכים: נדב נאמן, ורד נעם, שמואל פיינר, מרים פרנקל

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

שנה פו • א • תשפ"א

רבעון לחקר תולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים

התוכן

5	יוסף מרקוס: ההגבלות על כניסת טהורים למקדש: בין המקרא לספרות התנאית
31	משה יגור: עזרא באשקלון: מסורת ימי ביניימית מקומית בהקשרה הגאופוליטי
57	בנימין בראון: פולמוס אוסטרסא וחוג הבעש"ט: 'החזרה הכללית' לפולמוס החסידים והמתנגדים?
99	עוז בלומן: 'ברפי פשלו מרוב תעות בשדות זרים': הלל צייטלין כ'חוזר בתשובה'
121	אודי כרמי: עיצובה של תרבות הגוף הישראלית: 'האנציקלופדיה לספורט ולתרבות הגוף' כספרות קנונית
	ספרים ודברי ביקורת
145	פרנק פולק: מסורות מוצא בין המקרא לתרבות היוונית (על: גיא דרשן, אָרר המבול: סיפורי מוצא במקרא ובאגן הים התיכון המזרחי)
154	אסף ידידיה: הפרק השני בחקר האורתודוקסייה (על: יוסף שלמון, ובחקתיהם לא תלכו: נתיבות בחקר האורתודוקסיה)
159	עדה גבל: חקר החברה החרדית: המקרה של פועלי אגודת ישראל (על: יוסף פונד, פרולטרים דתיים התאחדו! פועלי אגודת ישראל – אידיאולוגיה ומדיניות)
165	מספרות המחקר
169	ספרים שנתקבלו במערכת
IV	תקצירים באנגלית

הפרק השני בחקר האורתודוקסייה

מאת אסף ידידיה

יוסף שלמון, ובחקתיהם לא תלכו: נתיבות בחקר האורתודוקסיה (אסופות, יח),
מוסד ביאליק, ירושלים תשע"ט, 413 עמ'

חקר האורתודוקסייה היהודית כזרם דתי מודרני החל לצמוח בישראל לפני יובל שנים, בעקבות מחקריהם של ההיסטוריונים יעקב כ"ץ ותלמידו משה סמט. הם הצביעו על האורתודוקסייה כזרם המתגונן מפני הזרם הליברלי, תוך אימוץ אסטרטגיות מודרניות, כדי לשמר את היהדות האשכנזית של המאה השמונה עשרה. הם מיינו זרם זה לתת זרמים אורתודוקסיים, על פי מידת פתיחותם למודרנה או רמת דחייתה: אורתודוקסייה, נאו-אורתודוקסייה ואולטרה-אורתודוקסייה, והתמקדו במרכז אירופה – המדינות הגרמניות והאימפריה האוסטרו-הונגרית.

תלמידיו של כ"ץ המשיכו לבסס את תחום המחקר הזה. מרדכי ברויאר חקר את האורתודוקסייה הגרמנית בתקופת הקיסרות (1871–1918), מיכאל סילבר עסק באורתודוקסייה ההונגרית, מנחם פרידמן בחן את החברה החרדית בארץ ישראל ויוסף שלמון דן במפגש שבין אורתודוקסייה ללאומיות. במקביל החלו גם חוקרים מעבר לים לעסוק בסוגיות הקשורות לאורתודוקסייה היהודית במאה התשע עשרה, כמו מחקריו של חיים ברקוביץ' על יהדות צרפת ומחקריו של יונתן סרנה על האורתודוקסייה בארצות הברית. חקר האורתודוקסייה אף חדר לדיסציפלינות נוספות כמו סוציולוגיה, תורה שבעל פה ומחשבת ישראל. כיום משתתפים עשרות רבות של חוקרים בחקר האורתודוקסייה היהודית להיבטיה ולגווניה השונים, ומרחיבים ומעמיקים את ידיעותינו על אודותיה.¹

הספר שלפנינו הוא אסופת מאמרים של יוסף שלמון שהתפרסמו בכתבי עת שונים, בעיקר לאחר צאת ספרו הקודם: 'אם תעירו ואם תעוררו – אורתודוקסיה במצרי הלאומיות', בשנת תשס"ו, בהוצאת מרכז זלמן שזר. בנוסף למאמרים חדשים ומחודשים העוסקים במפגש שבין האורתודוקסייה ללאומיות, מנסה שלמון להתחקות גם אחר השורשים של האולטרה-אורתודוקסייה ושל האורתודוקסייה במזרח אירופה, שסיפורה שונה ממקבילותיה במרכז אירופה ובמערבה. הפרק הראשון עוסק ביחס לנוצרים בספרות ההלכתית במרכז אירופה מאמצע המאה השמונה עשרה עד אמצע המאה התשע עשרה. שלמון טוען שלמן פרשת ההיכל בהמבורג (1819) החלה

1 על תולדותיו של חקר האורתודוקסייה בישראל ראו: קימי קפלן, 'שקיעה ושכחה, פריחה ועניין: מגמות ומאפיינים בחקר האורתודוקסיה', ציון, עד (תשס"ט), עמ' 353–372. על תולדות חקר האורתודוקסייה המזרח אירופית ראו: Vladimir Levin, 'Denying Tradition: Academic Historiography on Jewish Orthodoxy in Eastern Europe', *Polin*, 29 (2017), pp. 255–284

מגמה הלכתית במרכז אירופה להגביה את המחיצות בין יהודים לנוצרים. עם זאת, הוא לא עסק במדינות גרמניה, שבהן דווקא הרחיבו הרבנים האורתודוקסים את הגישה הסובלנית, שעל ראשיתה, בעת החדשה המוקדמת, הצביע יעקב כ"ץ.²

הפרק השני עוסק בשורשי האורתודוקסייה במזרח אירופה על פי גישתו של יעקב כ"ץ. האורתודוקסייה ברוסיה הצארית, קובע שלמון, התפתחה באופן שונה מאשר במערב, בשלושה שלבים לא רציפים, עם הפסקות ביניהם. השלב הראשון הוא ייסודה של תנועת המוסר בשנות הארבעים של המאה התשע עשרה על רקע פולמוס ההשכלה מטעם. השלב השני הוא פולמוס התיקונים בדת, שהתרחש בסוף שנות השישים בין המשכילים לקבוצה של רבנים שלקחה חלק בעיתונות העברית החדשה באירופה. השלב השלישי הוא ההתנגדות החרדית לציונות בשנות התשעים של המאה התשע עשרה. בפרק השישי מתמקד שלמון בשלב השני של התגבשות האורתודוקסייה ברוסיה הצארית ומצביע על שני זרמי משנה שהיו בה: אורתודוקסייה הרוחה את המודרנה ואורתודוקסייה לאומית.

הפרקים השלישי והרביעי עוסקים בשורשיה של האולטרה-אורתודוקסייה ביהדות החסידית של גליציה, הונגריה, רוסיה הקרפטית וטרנסילבניה. לטענת שלמון, רמ"מ מרימנוב זיהה ראשון את הסכנה שמציבה המודרנה למסורת באזורים הללו, ופיתח גישות קיצוניות מתגוננות ומתבדלות בתחום הלבוש וההתרחקות מן הגויים, וארחיב על כך בהמשך. בדרכו המתבדלת המשיכו תלמידיו הרבים שכיהנו כאדמו"רים באזורים אלה. בולט במיוחד ר' צבי אלימלך מדינוב, שהמשיך לעצב את האולטרה-אורתודוקסייה במקומו ופיתח תאולוגיה בעלת השפעה ברוח זו.

הפרקים החמישי, השביעי והתשיעי עוסקים בפרוטו-ציונות. הפרק החמישי דן ביחסו של החתם סופר ליישוב ארץ ישראל בזמנו. שלמון מסיק כי רעיון יישוב הארץ לא היה מרכזי במשנתו של החתם סופר, ולתדמית הפרוטו-ציונית שניסו לשוות לו סופרים אחרים אין על מה לסמוך. בפרק השביעי מציג המחבר את עיקרי גישתו ביחס למשנת הגאולה של הרב קלישר, שבה חלק על דעתו של מורו יעקב כ"ץ. שלמון סבור שמשנתו של הרב קלישר התגבשה, כבר בשלביה המוקדמים, כתגובה לרפורמה ולנטישתה את החזון המשיחי של שיבת ציון וחיידוש עבודת הקורבנות. הפרק התשיעי עוסק במשנתו של עקיבא יוסף שלזינגר, מן הבולטים שבהוגי האולטרה-אורתודוקסייה בהונגריה, שעלה לארץ ישראל וגיבש תוכנית להתיישבות יהודית. משנתו של שלזינגר נידונה סביב השאלה אם אדם בעל אידאולוגיה אולטרה-אורתודוקסית אנטי מודרנית יכול גם להיות בעל תפיסת עולם לאומית ולהימנות עם מבשרי הציונות. בניגוד למיכאל סילבר, המשיב על כך בחיוב,³ שולל שלמון את האפשרות הזאת, בטענה שהמניע הלאומי-המודרני הכרחי כדי להגדיר אדם כציוני.

הפרקים העשירי והאחד עשר עוסקים בשני מנהיגים דתיים בולטים ביישוב הישן האשכנזי בירושלים בעשורים האחרונים של המאה התשע עשרה: הרב משה נחמיה כהניו, ראש ישיבת 'עץ

2 יעקב כ"ץ, בין יהודים לגויים: יחס היהודים לשכניהם בימי הביניים ובתחילת הזמן החדש, ירושלים תשכ"א.

3 מיכאל סילבר, 'דיון: עקיבא יוסף שלזינגר – הציוני הראשון? פעמי לב העברי בארץ הגר', קתדרה, 73 (תשנ"ה), עמ' 84-105.

חיים, ומהרי"ל דיסקין, ראש כולל אוסטרו-הונגריה וכולל אמריקה וראש ועד השחיטה האשכנזי. את הרב כהניו שלמון מציג כרב מתון הפתוח להשכלה, גישה שהשפיעה על תלמידיו, ואילו מהרי"ל דיסקין מוצג כמנהיגה של האולטרה-אורתודוקסייה בירושלים ברבע האחרון של המאה התשע עשרה, ולמעשה מעצב דרכה.

הפרקים השנים עשר והשלושה עשר עוסקים בשני פולמוסים הלכתיים שחצו את העולם הרבני במאה התשע עשרה: כשרותם של אתרוגי קורפו והיתר המכירה בשנת השמיטה תרמ"ט. הפרק הארבעה עשר דן בדמותו הנשכחת של הרב הליטאי יהושע יוסף פרייל, שעבר מתמיכה בחיבת ציון להתנגדות לתנועה הלאומית היהודית בעקבות עלייתו המטאורית של אחד העם והפצת משנתו הלאומית החילונית. הפרק החמישה עשר בוחן את מקומה של ארץ ישראל בהגותו של יחיאל מיכל פינס, שאף הוא עבר תמורות ביחסו לחיבת ציון, בעקבות הפולמוס שניהל עם אחד העם. ברב נוסף שעבר מהפך דומה, הרב הליטאי אלכסנדר משה לפידות, דן הפרק השמיני. הפרק השישה עשר עוסק בדמותו של הרב אליהו עקיבא רבינוביץ' מפולטבה, הדמות הבולטת במאבקה של האורתודוקסייה במזרח אירופה בתנועה הציונית בעשור הראשון של המאה העשרים. אם פרייל הותיר אחריו מורשת אידאולוגית, הרי שרבינוביץ' הותיר אחריו גם מורשת ארגונית, שכללה שני עיתונים לוחמניים: 'הפלס' ו'המודיע', ששמותיהם מאומצים גם בימינו בידי שתי קבוצות חרדיות בישראל, ויוזמה לאיחוד הציבור החרדי סביב ההתנגדות לציונות, שהבשילה בסופו של דבר עם הקמת 'אגודת ישראל' בשנת 1912.

הפרק השבעה עשר בוחן את דמותו של הרב יצחק יעקב ריינס, מייסד ומנהיג המזרחי בשנותיה הראשונות. שלמון עומד על המתח שבין גישתו שהציונות היא תנועת הצלה ארצית ניטרלית, ומכאן תביעתו מן ההסתדרות הציונית להתנתק מפעילות תרבותית וחינוכית, לבין אמונתו בתפקידה הרוחני של הציונות ויזמתו שתסייע לחיזוק היהדות בעם היהודי. הפרק האחרון עוסק בדמות 'היהודי החדש' במחשבה הציונית-הדתית. שלמון מסיק כי 'היהודי החדש של הציונות הדתית הוא תאווה של היהודי החדש הציוני כללי', אלא שבניגוד לאחרון הוא נאמן הן למודרנה הן לטרום-מודרנה, המסוכסכות ביניהן. גם הוא שואף לעצב יהודי 'בעל זהות לאומית, שיש לו מדינה משלו, ששפתו עברית, השותף לתרבות המערבית והמתפרנס באופן פרודוקטיבי על בסיס צדק סוציאלי', אלא שהוא אף שואף לשמר את הזהות הדתית ההיסטורית ואת המחויבות להלכה ולכתבי הקודש.

בספר זה, שלא כמו בספריו הקודמים, מקדיש שלמון מספר מאמרים לתופעת האולטרה-אורתודוקסייה. חידוש זה מודגש גם בבחירת כותרת הספר: 'בחקתיים לא תלכו' – סיסמה אולטרה-אורתודוקסית. באיסור ללכת בחוקות הגויים נימקו רבנים אולטרה-אורתודוקסים את האיסור לאמץ אורחות חיים מודרניים, גם אם אין להם כל קשר לדת הנוצרית, כמו לבישת בגדים מודרניים, נתינת שמות לא יהודיים, ובעשורים האחרונים ציון חג ההודיה בארצות הברית⁴ ועמידה בצפירה ביום הזיכרון לשואה ולגבורה בישראל. תופעה זו נחקרה הן בהקשר ההונגרי

4 הראל גורדין, הרב משה פיינשטיין: הנהגה הלכתית בעולם משתנה, אלון שבות תשע"ז, עמ' 96–104.

שלה: תלמידיו הקיצונים של החתם סופר, הרבנים הלל ליכטנשטיין, חיים סופר ועקיבא יוסף שלזינגר,⁵ והאדמו"רים ממונקץ' ומסאטמר⁶ החל בתקופה שבין מלחמות העולם; הן בהקשר הירושלמי שלה: 'העדה החרדית' בירושלים במאה העשרים.⁷

גם שלמון התחקה אחר שורשיה של התופעה הזאת בהונגריה ומצא את שורשיה כבר בראשית המאה התשע עשרה, בדמותו ובפועלו של הרב מנחם מנדל מרימנוב, ממנהיגי החסידות בגליציה. לטענתו, עקב שורשיו הגרמניים והיכרותו עם החילון וההשכלה הוא חי בתודעה של משבר רוחני המאיים על המסורת, ופיתח אסטרטגיות התגוננות קיצוניות שהתמקדו בשימור הלבוש המסורתי, בהגבהת המחיצות שבין יהודים לגויים ובהתקנת תקנות הלכתיות קהילתיות מחמירות, שאותן הוריש לתלמידיו. המקורות על רמ"מ מרימנוב דלים ומקוטעים ועל כן הם משמשים יותר ראיות נסיבתיות מאשר ראיות ישירות לתוזה של שלמון. עם זאת, לא ניתן להתעלם מן הדמיון בין הממצאים עליו לבין האולטרה-אורתודוקסייה במחצית השנייה של המאה התשע עשרה. ייתכן שמושם כך נזהר שלמון לכנות את רמ"מ מרימנוב 'מבשרה של האולטרה-אורתודוקסייה' ולא מחוללה.

לעומת זאת, בפרקים על האולטרה-אורתודוקסייה בירושלים הוא כבר צועד על קרקע מוצקה ומצביע על שני אישים שפעלו כמבשריה בשלהי התקופה העות'מאנית. האחד, עקיבא יוסף שלזינגר, שבו ראה מבשר החרדיות האידאולוגית, שכן היבטים מתוכנית הפעולה האוטופית שלו אומצו בידי הקבוצה החרדית הירושלמית 'נטורי קרתא'. האחר הוא מהרי"ל דיסקין, מבשר החרדיות הארגונית והמנהיגותית, שיצר את דגם המובלעת הקנאית, דגם שאימצו ממשיכיו הירושלמים בתקופת המנדט הבריטי.

שלמון מקדיש דיונים נרחבים בספר זה לדמויות רבניות מן השורה הראשונה, כמו החתם סופר, מהרי"ל דיסקין והרב יצחק יעקב ריינס. ואולם הוא דן גם באישים שלא היו בעלי סמכות דתית יוצאת דופן אלא התפרסמו כעסקנים או כמי שעוסקים בכתיבה: יחיאל מיכל פינס, שלדמותו כבר נדרש שלמון בעבר, והרבנים יהושע יוסף פרייל ואליהו עקיבא רבינוביץ'. הדיון בדמויות משנה חשוב ביותר להבנת האורתודוקסייה מבחינת מוקדי השפעה, יחסי כוחות ודרכי תעמולה והפצת רעיונות, והוא משלים את התמונה של האורתודוקסייה. התמקדות בלעדית בהנהגה הבכירה של תנועה יוצרת, במקרים רבים, תמונה חלקית ואולי אף מוטעית. עם זאת, המחבר לא עמד במבוא על תוכנות חדשות העולות מדיון משולב בדמויות מרכזיות ובדמויות משנה, ובספר אין אחרית דבר שבה היה יכול לדון בכך.

דיון זה יכול ללמד אותנו, בין השאר, על עלייתו של טיפוס חדש בפוליטיקה היהודית הפנימית במרחב היהודי-הרוסי – העסקן האינטלקטואל האורתודוקסי. טיפוס זה נבדל מן הרב ומן הדרשן המוכרים, וכן מן הטיפוס המשכילי, ונודעו לו תפקידים חברתיים חדשים בחברה היהודית של זמנו. למעשה, זוהי אינטליגנציה מסוג חדש בחברה האורתודוקסית ברוסיה. היא

5 מיכאל סילבר, 'ראשית צמיחתה של האולטרה-אורתודוקסייה: המצאתה של מסורת', אורתודוקסייה יהודית: היבטים חדשים, בעריכת יוסף שלמון ואחרים, ירושלים תשס"ו, עמ' 297–344.

6 מנחם קרן-קרץ, הקנאי: הרבי מסאטמר – רבי יואל טייטלבוים, ירושלים תש"ף.

7 קימי קפלן, עמרים בלוי: עולמו של מנהיג נטורי קרתא, ירושלים תשע"ז; מנחם קרן-קרץ, "העדה החרדית" בירושלים ויחסה למדינת ישראל, 1948–1973, קתדרה, 161 (תשע"ז), עמ' 139–174.

מקורבת לעולם הרבני אך איננה חלק ממנו, וייחודה ביכולת הסברה באמצעות כתיבה מחודדת, בדומה למשכילים, וביזומת וניהול פוליטיים, וכך הייתה לה השפעה על הציבור ועל הפוליטיקה היהודית.

קבוצה זו צמחה במקביל לצמיחת העיתונות העברית במרכז אירופה ובמזרח, ובד בבד עם השלב השני של התגבשות האורתודוקסייה ברוסיה, שעליו הצביע שלמון. היא פעלה הן במישור האינטלקטואלי – הגנה על המסורת, התפלמסות עם מתקיפיה והצעות שונות לשיפור המצב החברתי והדתי, הן במישור הפוליטי – שיתוף פעולה בין גורמים אורתודוקסיים ממקומות שונים לקידום המטרות האורתודוקסיות המקומיות והכלליות. מייצגיו המובהקים של טיפוס זה הם הסופרים יחיאל מיכל פינס מרוז'ני ויעקב הלוי ליפשיץ מקובנה, וכשני עשורים לאחר מכן גם הרבנים יהושע יוסף פרייל ואליהו עקיבא רבינוביץ'. לטיפוס חדש זה נודעת השפעה מכרעת, עד היום, על ההתארגנות הפוליטית ועל האידאולוגיה וההנהגה של האורתודוקסייה המזרח אירופית וממשיכות דרכה.

בספר ישנם גם כמה מאמרים שפורסמו בעבר והמחבר עדכנם והרחיבם במקורות חדשים ועל פי המחקר שהתחדש מאז פורסמו לראשונה. לדוגמה, מאמריו על הרב צבי הירש קלישר, על ר' עקיבא יוסף שלזינגר ועל הרב אליהו עקיבא רבינוביץ', שפורסמו בשנות התשעים של המאה העשרים. המסקנות אמנם לא השתנו אך המחבר הוסיף להן ביסוס. דווקא בשל כך מצער שלא שילב כמה מחקרים מן השנים האחרונות הקשורים לפרקי הספר. לדוגמה, ספרו של מעוז כהנא 'מהנדע ביהודה לחתם סופר', שהפרק האחרון שלו עוסק בוויית מרתקת ולא ידועה של גישת החתם סופר למשיחיות, לחישובי קץ ולגאולה.⁸ דוגמה נוספת יש בספרה של רוני באר-מרקס 'על חומות הנייר: עיתון הלבנון והאורתודוקסיה',⁹ המבסס את התזה של שלמון על עליית האורתודוקסייה במזרח אירופה בשנות השבעים של המאה התשע עשרה. המחברת עומדת על כך שהחל בסוף שנות השישים של המאה התשע עשרה שימש עיתון 'הלבנון' שופר רעיוני ומסגרת לגיבוש חברתי עבור הקבוצה השמרנית באימפריה הרוסית, והיה למעשה הן מבשרה הן מחוללה של האורתודוקסייה היהודית במרחב זה. גם מחקרם של איליה לוריא וולדימיר לוין עוסק בצמיחת האורתודוקסייה במזרח אירופה, ומצביע אף הוא על שנות השבעים כזמן התגבשותה, אך הוא מוסיף על הפן האידאולוגי ועל הפן ההלכתי, שבהם עסק שלמון, דיון בפן הסוציו-פוליטי החשוב לא פחות.¹⁰

חקר האורתודוקסייה הוא תחום פעיל ופורה מאוד בשנים האחרונות, ומדי שנה בשנה מתפרסמים מספר מחקרים המעשירים את ידיעותינו בו. ספרו של שלמון מתמקד בהיבטים היסטוריים של האולטרה-אורתודוקסייה, באורתודוקסייה במזרח אירופה ובמפגש של האורתודוקסייה עם הלאומיות, והקורא ימצא בו חומר רב על הנושאים הללו.

8 מעוז כהנא, מהנדע ביהודה לחתם סופר: הלכה והגות לנוכח אתגרי הזמן, ירושלים תשע"ו, עמ' 433–420.

9 רוני באר-מרקס, על חומות הנייר: עיתון הלבנון והאורתודוקסיה, ירושלים תשע"ז.

10 ולדימיר לוין ואיליה לוריא, 'צמיחתה של הפוליטיקה האורתודוקסית באימפריה הרוסית', תולדות יהודי רוסיה, ב, בעריכת איליה לוריא, ירושלים תשע"ב, עמ' 271–301.

CONTENTS

- 5 Yosef Marcus: Restrictions on Entering the Temple: From the Bible to the Tannaitic Literature
- 31 Moshe Yagur: Ezra in Ashkelon: A Medieval Local Tradition in Its Geo-Political Context
- 57 Benjamin Brown: The Ostroh Conflict and the Circle of the Ba'al Shem Tov: A 'Dress Rehearsal' for the Conflict between Hasidim and Misnagdim?
- 99 Oz Bluman: On the Characterization of Hillel Zeitlin as a Penitent
- 121 Udi Carmi: *The Encyclopedia of Sports and Body Culture* and the Formative Effect of Canonical Literature on Body Culture in Israel

Books and Reviews

- 145 Frank Polak: Stories of Origins between the Bible and the Greek Culture (on: Guy Darshan, *After the Flood: Stories of Origins in the Hebrew Bible and Eastern Mediterranean Literature*)
- 154 Asaf Yedidya: The Second Chapter of the Study of Orthodoxy (on: Yosef Salmon, *Keeping Divine Law: Orthodoxy and Ultra-Orthodoxy*)
- 159 Ada Gebel: The Study of Ultra-Orthodox Society: The Case of the Agudat Israel Workers Movement (on: Yossef Fund, *Religious Proletarians Unite!: Poalei Agudat Israel – Ideology and Policy*)

165 Research

169 Books Received

IV Summaries

ZION

Editors:

SHMUEL FEINER, MIRIAM FRENKEL,

NADAV NA'AMAN, VERED NOAM

Editorial Secretary:

YEHEZKEL HOVAV

VOLUME LXXXVI • 1 • 2021

A QUARTERLY FOR RESEARCH IN JEWISH HISTORY
THE HISTORICAL SOCIETY OF ISRAEL • JERUSALEM